

249.472

A magyar kard és a magyar lant

Dr Szalay József

x. y.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

A MAGYAR KARD ÉS A MAGYAR LANT

IRTA

DR. SZALAY JÓZSEF

A SZEGEDI DUGONICS-TÁRSASÁG
ELNÖKE

KÜLÖNLENYOMAT
A „MAGYAR KATONAI SZEMLE”
1932 DECEMBERI FÜZETÉBŐL

*Tonelli Sándornak
szívesen Kalay György
Bregda 1933 üdvözlője.*

A MAGYAR KATONA ÉS A MAGYAR LANT

A katona és a költészet olyan régi mint a történelmi ember. Már a legősibb korban volt kiért és miért harcolni. S már ekkor akadtak, akik a küzdőket dallal biztatták s a harcosok tetteit versekben megénekelték. Ugyanis a dal s a zene ösztönző hatása s a költői dicsőítés példakövetésre ingerlő. Elég csak a görög Tyrtaeusra, a latin Vergiliusra, a germán Nibelung énekekre s a kelta walesi bárdokra utalni.

Ez a vázlat elsősorban azokról a költeményekről szól, amelyeket a magyar katonáról írtak. Azután emlékezés történik azokról a katonatisztekről, akik költeményeikkel a magyar irodalomtörténetbe beírták nevüket. S végül sorra kerülnek azok a versek, melyeket maga a legénység népdalszerűen szerzett.

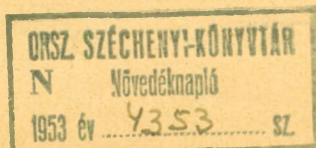
Közel ezer éve ihleti a magyar katona a verset s a dalt, mert ez az évezred a szakadatlan küzdelmek sorozata volt. A hébe-korba jelentkező békés évtizedek szinte elernyesztették a nemzetet. A háborgások ellenben felfrissítették. Kisfaludy Károly »Budai harcjáték« c. balladája szerint, ha

»Ólomlábban jár az ellen,
Bús a bajnok élete,
Harcmoraj kell a magyarnak,
Hogy viduljon érzete.«

Ha azonban a haza épsége vagy alkotmányos szabadsága forgott kockán, egymásra lelve feszült inakkal szállt szembe a veszedelemmel, amit Arany János 1848-ban a »Nemzetőr-dal«-ban így fejezett ki:

»Olyan marsra lábam se' billentem,
Hogy azt bántsam, aki nem bánt engem:
De a szabadságért, ha egy iznyi
Talpon állok, mindhalálig vini.«

A béke langy fuvalmától elszenderített magyar azonban vagy egymást marcangolta, vagy önmagába sülyedten feledkezett meg a körről. Szinte igaza van az Ady »Nekünk Mohács kell« versének:

249472

Ha van Isten, földtől a fényes égig
 Rángasson minket végig,
 Ne legyen egy félpercnyi békességünk,
 Mert akkor végünk, végünk.»

A magyar nemcsak véralkatánál fogva, de európai elhelyezkedése miatt is harcos nép volt, hiszen országát is hódítani kellett. Nem volt ez bitorlás, mert olyan szertezilált néptöredékektől vette el, amelyek nem érdemelték meg a földet, mert nem voltak képesek rajta nemzetet teremteni. Mig a magyar megalkotni is és megtartani is tudta. A mai tragikus helyzet sem homályosíthatja el ezt a történeti igazságot. A magyarság eleinte igen nyughatatlanul viselkedett az új hazában. A Keletről Nyugatra taszító ösztön még eleven erővel élt benne és nyugateurópai kalandozásokra csábította. Amikor Svájcban Sankt-Gallent elfoglalták, fékeveszett diadalmi lakomát csaptak s ugylátszik, nóta volt a kolostor borában, mert az ott szorult barát azt jegyezte fel róluk, hogy énekléssel verték föl a komor falak csendjét. Mikor azonban Augsburgig merészkedtek, csufos vereséggel szenvedtek. Hét emberük orrcsonkítottan került vissza az országba s ezek énekes koldusként tengették nyomorult életüket. Szerencséje volt a magyarságnak, hogy a szomszédok a saját portájára szorították, mert különben úgy járnak mint ugyanezen a helyen a hunok: szétszóródnak s csak sötét emléküik maradt volna meg az ellenük könyörgő litániákban s a rosszalkodó gyermekeket ijesztgető rémmesékben.

Történelmi öreg irások, sőt épületekben megmaradt régi kőfaragások is bizonyítják, hogy már az Árpádházbeli királyok idején is sokan foglalkoztak vitézi cselekedetek megéneklésével. Ezek voltak a regösök; elődei a későbbi hegedősöknek, kobzosoknak, lantosoknak. A hittérítő papok görbeszemmel nézték őket, mert egyrészt a pogányság hagyományainak voltak a megőrzői s másrészt szókimondó szövegeik igen sokszor sértették az ájtatos nyugati füleket. Ez a szigorúság örök veszteséget okozott a magyar irodalomnak, mert a regösök, a hegedősök csacska énekeinek szövegei mindörökké elvesztek. Tehát csak »szájrul-szájra« szálld az ének, miért is a való történet rendszerint mesés és csodálatos elemekkel vegyült. A 16. század elején keletkezett Gyöngyösi- és Peer-kodexek Szent László királyunkról egy töredéket és egy hosszabb verset is megőriztek. Az egyik mint a pogányok rettegőjét emlegeti, akinek már a pusztá híre is megfélemlíti a gonoszokat, a másik így írja le:

»Tagodban ékes, termetedben díszes,
 Válladtul fogva mindeneknél magash;

Csak szépséged császárságra méltó,
Hogy szent korona téged méltán illet.

Testedben tiszta, lelkedben fénes,
Szívedben bátor miként vad oroszlán,
Azért neveztek bátor Lászlónak.
Mikoron méglen iffjudad volnál.

Csodatételek sugaraival glóriázták szent László személyét. Így imádságára közte és az üldöző kunok közt megrepedt a föld, a mai tordai hasadék; bárdjával a sziklából forrást fakasztott szomjazó seregének; a menekülő kunok pénzét kavicsá változtatta, nehogy a pénz után kapkodó magyarok hadirendje megzavarodjék és halotti szekere magától futott temetkezési helye, Nagyvárad felé. Ezek a mondák Vörösmartyt, Aranyt, Garayt és Sziklayt is megihlették. Arany azt írta meg, hogy amikor dőghalál pusztított az országban, a László király előtt nyila megmutatta a gyógyító füvet, amelytől »megszün öldökölni a halál angyala«. A füvet ma is szent László fűvének hívja a nép. Vörösmarty a »Cserhalom« c. époszában a betörő kunoknak László által történt leveretését és Etelkének a kun rabságból való megszabadítását mondja el. — Garay János és Sziklay János költői életrajzzal hódoltak emlékének.

Korának legtündöklőbb lovagja Nagy Lajos királyunk volt. Három tenger mosta birodalma határát; diplomáciai fölénye, diadalmas hadjáratai Európa vezető férfiává avatták. Uralkodása alatt élt Toldi Miklós, aki az olaszországi u. n. fehér csapatban a fővezér utáni magas rangot töltötte be s később szabolcsi főispán lett. A Toldi-mondát először Ilosvai Selymes Péter dolgozta föl s az ő nyomán és szájhagyományokra támaszkodva írta meg Arany János a trilógiát: Toldi, Toldi szerelme és Toldi estéje címmel. Elmondja ezekben, hogy különböző kalandok után miként jut Toldi Budára, ahol a hetvenkedő cseh vitézt legyőzi, mire a király maga mellé veszi. Küzd az olasz hadjáratban. Később egy olasz vitézt győz le Budán páros viaskodásban. Mikor azonban a királyi udvarban az apródok csufoló dalkkal bosszantják, hármat agyonüt a mente-ujjba bujtatott buzogánnyal. A király el akarja fogatni, de már hal-dokolva találják a valamikor óriás erejű aggastyán hőst, akit aztán Nagyfaluban temetnek el.

A 15. század elején vihartól terhes fölleg sötétlett Európa délkeleti látóhatárán. A törökség egyre-másra törte rabigába a Balkán-félsziget népeit. A Gondviselés ekkor adta a magyarságnak a Hunyadiakat. János haláláig verekedett a cseh huszitákkal, az oláhokkal, a szerbekkel, a németekkel, a törökökkel. Hadvezér, az

ország főkapitánya s kormányzó volt. Élete céljául azt tűzte ki, hogy a törököket kitakarítsa Európából. Egész Európa meghódolt hadvezéri tehetsége előtt. Utolsó ténye az volt, hogy Szegednél egyesülve Kapisztrán János keresztes hadával, Nándorfehérvárnál, a mai Belgrádnál, maga a szultán vezérelte török sereget tönkre verte. Nemes alakját Nagybankai Mátyás verses históriájától kezdve máig számos költői mű örökölte meg. A nevezetesebbek közé tartozik Czuczor Gergely »Ki áll amott a szirt tetőn« c. verse és Arany Jánosnak Hunyadi csillaga, Both bajnok özvegye, az Egri leány, Szibinyányi Jank költeményei. Az egyik fiát, Lászlót, Nándorfehérvárnak kapitányát törvénytelenül halálra ítélték. Reá vonatkoznak Petőfi Sándor A király esküje s Arany János V. László c. költeménye. A másik fia, Mátyás, trónra jutott. Először a felvidéken garázdálkodó cseh rablókkal bánt el, majd a szegedi országgyűlésen reformálta a honvédelmet. Kölcsey Himnusza szerint: »Nyögte Mátyás bus hadát Bécsnek büszke vára«. Merész külpolitikai törekvéseit nem valósíthatta meg, mert ötven éves korában hirtelen elhunyt. Galeotti, a király környezetében tartózkodó olasz orvos és tudós szerint udvarában magyar lantosok dicsőítették a vitézek, első sorban Mátyás király haditetteit. Ezt szolgálta a Szabács viadalja című ének is. Miután ugyanis Magyar Balázs vezér hiába törtette a várat, maga Mátyás király ment ellene s kemény ostrom után bevette.

»Ezt meghallák mind Törökországba —
Török császár lón nagy bosszoságba.«

Ettől kezdve Szabács váltakozva ötször volt magyar és török kézen. A világháboruban, 1914. augusztus 12-én itt hatoltak be az osztrák-magyar csapatok Szerbiába, soraikban küzdöltek a somogyi negyvennégyesek. Róluk emlékezve írta Sajó Sándor »Sabác« c. versét:

»Somogyban késő unokáig
A lélek már csak bura hajt,
Akácfa árnyán, csöndes eslén
Sabácról sír a nóta majd...
Erről mesélnek majd a vének
És erről suttog az akác, —
Óh, azt sóhajtja még a szél is:
Hej, Sabác!«

Mátyás király személye köré a költött és való történetek egész serege fűződik. Nemcsak a középkori énekmondók, hanem legjelesebb költőink fantáziáját is foglalkoztatta. Vele zárult a Hunyadiak

kora. Halála után szétzüllött a híres fekete sereg s a szerveztelen ország nagy része a török martaléka lett.

Világverő Mátyás sírján még a virág zöldül;
A dicsőség hová tűnt el a szép magyar földről?
Leáldozó nap sütése, alkonyodó égről:
Régi dal, régi dal, régi dicsőségről...»

A török világ egész sorát teremtetle az önfeláldozó hősöknek. Ilyen volt Kemény Simon, aki a szentimrei ütközetben ruhát cserélt Hunyadi Jánossal s helyette magára vonva a török figyelmét, vértanu halált halt. Dugovits Titusz meg a nándorfehérvári ostromnál a török zászlót kitűzni akaró pogányt magával rántotta a mélységbe. Kemény Simon emlékét Kisfaludy Károly színműve, a Dugovitsét több költemény dicsőíti. Szondi Györgyről, a Drégely várát utolsó lehelletéig védelmező kapitányról s két énekes apródjáról Arany irt szívbemarkoló balladát. Kinizsi Pált, a valamikor nagy erejű molnárlegényt, a későbbi hadvezért, majd országbíróvá válóságos legendakör övezte. A kenyérmezei diadalról Temesvári István deák, tegdigi iskolamester szerzett hosszabb históriás éneket, amelyben elmondja, hogy Kinizsi, a »sívó, ordító, kegyetlen oroszlán« mint mentette meg a súlyosan sebesült Báthori István erdélyi vajdát, fordította meg a törökök ellenében a csata sorsát. Háromszáz évvel későbbben Tóth Kálmán népies hőskölteményében elmondja róla, hogy a malomkövet tálcának használva, kínálta a pohár vizet a Magyar Balázs leányának, hogy a hordót két kézre kapva koccintott és ivott Mátyás király egészségére, hogy a csatában két karddal verekedett s a kenyérmezei diadal után a foga közé kapva egy holt török basát, egész könnyűséggel járta a toborzót.

Tinódi Sebestyén a 16. századbeli lantos deák krónikás versekbe szedte ezeknek a küzdelmes időknek az eseményeit. Megirta Losonczy Istvánnak a vég Temesváriban történt hősi halálát. Szerzette az Eger viadaljáról való éneket, mely szerint a Dobó István kapitány vitézei mellett az asszonyok is derekasan és sikerrel kivették a részüket a vár védelméből. Megverselte Buda veszését és Török Bálint fogságát, Kapitán György bajviadalját s a többek közt Szeged veszedelmét. Szulimán császár ugyanis Szeged városában nagy várat rakatott. Tóth Mihály bíró kiszökött a törökök közül s ötezer hajduval visszatért a vár elfoglalására, ami a szegedi hétszáz halász segítségével sikerült is. A törököket ezrével levágták, a várparancsnokot egy ingben megszalajtották, tömérdek kincset, marhát s török menyecskét zsákmányoltak. A diadal s a zsákmány

elvakította a győzteseket s »az nagy részegségben rutalmasan élé- nek«. A prédikátort kizavarták a városból s óvatosságra figyelmeztető tisztjüket pesti léleknek, azaz beste léleknek nevezték. A felocsudott török csakhamar ellentámadásba ment át, bevette a várost, ifjait fogolyként elhajtotta s a győzelem bizonyságául keleti szokás szerint ötezer levágott orrot küldött a szultánnak. Ezt a közel négyszáz esztendős történetet Tinódi komoly intelemmel fejezi be.

»Oh ti balgatók, hajduk kik ti vattok,
Esztökbe vegyétek, mit most néktök mondok.
Szívvel, könnyöségvel jó vitézek vattok,
De hadakozásban igen bolondok vattok.

Rendtartás jó nincsen hadakozástokban,
Hitőtök semmi nincs az Krisztus Jézusban.

Nagy Isten ígését, kérlek, hallgassátok,
Hadnagyokat pesti lélőknek ne mondjátok.

Ezt ha esztőkben, hajduk, nem tartjátok,

Mint szegedi mezőn, ti gyakran levágtatok.«

Tinódinak az a nagy érdeme, hogy dőcögős verseiben a viadalok megörökítése során az akkori idők katonai szervezetéről, hibáiról, erényeiről s általában a tábori életéről valóságos történelmi adatokat szolgáltatott az utókornak.¹

A törökvilágnak két kiemelkedő alakja Zrinyi Miklós és Balassa Bálint. Az ősi Zrinyi család minden tagja harcterek neveltje volt s magas katonai állásokat töltött be.

Zrinyi Miklós, a szigetvári hős élete egy emberöltőn át szakadatlan küzdelem a török ellen. Szolimán török császár ellen védelmezve Szigetvárt, hősi halált halt. Dicső haditényét leszármazója, szintén Zrinyi Miklós, a költő és az Európaszerte csodált, sokszorosán kitüntetett s Bécs részéről többek közt emiatt is féltékenyen gyűlölt hadvezér a Szigeti veszedelem című hőskölteményében öröklötte meg. A költemény ütközeteket, párviadalokat ír le, át van szöve látomásokkal, szerelmi epizódokkal s abban csucsosodik, hogy Zrinyi az immár tarthatatlan várból hiveivel kirohan, tömérdek törököt s magát a szultánt is levágva, elesik, mire lelküket az angyalok serege égbe emeli. A szigetvári hősről a többek közt Vörösmarty Mihály, Kölcsey Ferenc, Ábrányi Emil, míg a költőről Kozma

¹ *Pintér Jenő*: A históriás énekek művelődés-történeti vonatkozásai. 1903.

Andor, Sik Sándor irtak megragadó költeményeket. Czuczor epigrammja jellemezte találóan a költő Zrinyit:

»Kard viadalmakban, békében lant vala társad:
Kardod az életölő, lantod az életadó.«

»Ne bánts d a magyart«, volt a költő jelszava. Követelte a magyar vezénylet alatt álló magyar nemzeti hadsereget. Figyelmeztette nemzetét a szervezetségre s hogy ne külső segítségben bizzék, hanem egyedül magában. Tanításai ma is érvényes igazságok. Ezért mondhatja Kozma Andor:

»Zrinyi a költő hős híre él itt,
Zrinyi a bajnok harcos igéit
Vallja e nemzet örök igazul.«

A magyar történelemnek másik romantikus családja a Balassa. Tagjai sok századon át ellenséggel verekedtek, nőket hódítottak, vagyonokat harácsoltak, hitet, politikát, zászlót cseréltek, szilajon mulattak és a költészet Muzsájának tették a szépet. A legkülönb köztük a 16. században élt Balassa Bálint. Hadban forgó, állhatatlan életű ember. Szerzője szerelmi és vallásos költeményeknek. Negyvenhárom éves korában Esztergom ostrománál ágyugolyó sebezte meg mindakét lábát s ebbe belehalt. Istenes énekeken kívül világi verseket is irt. Legszebbek az u. n. virágénekei. Forrásuk a szépséges Losonczy Anna iránt érzett, de viszonzásra nem talált szerelme.

A török időkben a végvidékeken egyes u. n. végvárak, a vilézeknek valóságos iskolája tartóztatták fel vagy nyugtalanították az ellenséget; ilyenek voltak például Érsekújvár, Eger s Erdély kulcsa, Nagyvárad. Az itt elhelyezett őrségekről Balassa is szerzett egy katona éneket, amelyben így kiált föl:

»Vitézek mi lehet
E széles föld felett
Szébb dolog a végeknél?

Leírja, hogy ellenség hírére nekibuzdulnak, nyargalnak a sik mezőn, kopját törnek. Sok szerencsét kíván nekik, mert bizony viadalhelyeken sokan halva maradnak s vadak és madarak gyomra lesz a koporsójuk.

»Az a nagy széles mező,
Az szép liget s erdő
Sétáló palotájok;
Az utaknak lese
Kemény harcok helye,

Tanuló iskolájok;
Csatán való éhség,
Szomjuság, nagy hévség,
S fáradság mulatásuk.

Balassa élete csupa nyugtalanság, családi perpatvar; irigyei ellenségei fölös számmal; ez a körülmény s a szerelmi bánat idegen országokba való bujdosásra készíti. A darvakkal ősszel bucsút vesz s piros csizmája nyomát hóval lepi be a tél.

Sok modern költő boldog lehetne, ha olyan tiszta liraisággal tudna sóhajtani, mint háromszáz évvel ezelőtt ez a rakoncátlan, vérétől hajszolt ember, szerelmi kalandok daliája és hősi halált halt katona. Rokonszenves emlékét Rimay Jánostól kezdve Kisfaludy Sándoron át máig egész sora a költőknek örököltette meg.

Fülel vára két kapitányáról is híres lett. Az egyik Wesselényi Ferenc volt, a másik Koháry István. Az első Murány várát úgy foglalta el Széchy Máriától, hogy előbb az asszony szívét hódította meg. Ezt az epizódot Gyöngyösi István a »Mársal társolkodó Murányi Venus« c. költői elbeszélésében dolgozta fel. A törökverő Koháry meg csak árulás miatt vesztette el Füleket. Hűségét I. Lipóthoz megőrizvén, Thököly bebörtönözte. Kiszabadulva altábornagy lett. Csábrág várában írta meg öt füzetben a keserves rabságban, Munkács kővárában szerzett verseit.

A török félhold elhalványulta után ujjaépítő, boldogabb korszaknak kellett volna az országra köszönteni. E helyett azonban Bécs elkobzott minden szabadságot. Az elkeseredés összeesküvésre vezetett, majd II. Rákóczi Ferenc élén szabadságharcban tört ki. A fejedelem s a nevezetesebb vezérek tetteit, vértanuságát, bujdosását az u. n. kuruc költészet örököltette meg. Szerzőik maguk a katonák, továbbá papok és tanítók voltak. Ezeket a verseket a hazaszeretet, a szabadság iránti rajongás hevíti; megittasodnak a győzelmektől, elkeserednek a vereségtől; gúnyolják a németet s a velük tartó labancokat; könnyező humorral csufolódnak magukon s a közállapotokon s megsiratják a rabságba esettek epekedését, a bujdosók szenvedéseit. Elsőnek ilyenül tekinthető a Te vagy a legény Tyukody pajtás! kezdetű tábori dal.

»Bort kupámba, bort! embert a gátra!...
Tyukody pajtás, induljunk rája!
Verjük által a labancot a másvilágra, —
Ugy ad Isten békességet édes hazánkra.«

Jellemző a Buga Jakab szabad vitéz éneke:

»Mit busulsz kenyeres, midőn semmid sincsen?
 Jó az Isten, jót ád, légy jó reménységben!...
 Főlnyilik az idő majd a gyenge füre —
 Hova két szemük lát, oda megyünk ketten!

A lovamról igen lekopott a a patkó,
 Aki még rajta van, az is nem igen jó,
 Ha nem patkoltatok, elhal tülem az ló,
 Csak gyalog maradok, mint egy rút kóborló...»

A legszebbek egyike a »Jaj! régi szép magyar nép« kezdetű Rákóczi nóta, amelynek második szakasza vérző szívvel, harmatos szemmel emlegeti a vezéreket:

»Jaj, Rákóczi, Bercsényi.
 Vitéz magyarok vezéri,
 Bezerédi!
 Hová lettek magyar népnek
 Élő tüköri.
 Nemzetünknek hírszerzői,
 Fényes csillagi,
 Ocskai?!...»

Sok verset kinyomozott s közzétett Thaly Kálmán, a kuruc kor buvára, aki saját szavai szerint annyira beleélte magát a kuruc költészet szellemébe és modorába, hogy maga is irt ilyen és sokáig eredetinek látszó költeményeket.² A Bezerédy, Balogh Ádám c. románcának első részében elmondja ennek a két brigadérosnak a diadalait, míg a második résznek már a kezdete is szomorú:

»Bezerédy, Balogh Ádám
 Két híres főkapitány,
 Mindeniknek hóhérpallos,
 Villant át kemény nyakán.

Bezerédyt árulásban
 Önön népe hogy kapá:
 Az árulót lefejezte, —
 Bár a hőst megsíratá.

Baloghot nehéz tusában
 Rác, labanc hogy elfogá:
 A hazáért s jó uráért
 Ment a hóhér bárd alá.«

A kuruc költészet akkordjai ma sem halkultak el. Hatásuk alatt Endrődi Sándor 1897-ben Kuruc nóták címmel adott ki egy kötet verset. Ezekben modern formában, de az akkori idők hangu-

² Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. 1864. — Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. 1872. — Irodalom- és műveltség-történelmi tanulmányok a Rákóczi-korból. 1885. — Egyébként a kurucvilág költészetének nagyarányú irodalma van.

latát visszatükröztetve írta meg a virágénekeket, a romlott Magyarország, a kurucvilágot s a bujdosókat. A Legenda így pendül:

»A nagy égen örült minden,
Jó kedvében volt az Isten,
Végig sétált lengő szárnyon
A ragyogó mennyországon
S úgy röptében leszakított
Egy tündöklő szép csillagot, —
Ide tette, oda tette,
Gyönyörködve nézegette:
A kurucot teremtetfe.«

Rajtuk kívül még sok költőnk írta meg a kuruckor eseményeit vagy szereplő személyeit.

A kurucok emberfölötti hősiessége végül is megtört az anyagi nyomorúságon, a ragályos betegségeken s a kimerült nemzet békevágyán. A majtényi páston lehajlott a zászló, Rákóczi a hiveivel kibujdosott s csak 1906-ban lélekemelő ünnepségek között tértek meg hamvai Törökországból a kassai dóm alá, hogy most — óh, végzetes magyar sors! — megint idegen birtokolta földben pihenjenek. Seregének egy része szétszéledt s szaporította a szegénylegények számát.

A 18. században tespedés lett urrá a török hódítástól kiszípolozott, a háboruktól elvérzett s a hiábavaló fölkelésektől elcsigázott Magyarországon. Ugyanabban az időben, amikor Nyugat-Európában világhírű tudósok és írók művelték az irodalmat, nálunk néhány latin nyelvű könyv és csenevész fordítás jelent meg. Odakint az államok nagyhatalmi fejlődése megindult, idehaza legfeljebb a vármegyékben pislog az élet szikrája. Változatosságot megint csak a háborúk hoztak. Báró Amade László és gróf Gvadányi József is résztvesznek bennük. Az előbbi general-adjutánssá lett, ez utóbbi meg mint tábornok vonult nyugalomba. Amade ma is élvezhető szerelmes verseket írt, míg az olaszból magyarba ojtott Gvadányinak köszönhetjük a többek közt az Egy falusi nótáriusnak budai utazását, Rontó Pálnak, egy magyar lovas közkatonának álmélkodásra méltó történeti leírását s Nándor Fejér Várnak meg vételét.

Mária Terézia és II. József császár idején, sőt még később is itatással, muzsikával verbuválták a katonákat. Ekkor fejlődött ki a 18. század jellegzetes tánca: a verbunkos. Mulatság közben vigan szólt a nóta:

»Katonának jó van dolga,
Sóra, fára nincsen gondja!«

Amade is irt egy méltán híres toborzó dalt:

»A szép fényes katonának
Arany, gyöngy élete,
Csillog, villog mindenfelől
Jó vitéz fegyvere:
Szép élet!
Víg élet!
Soha jobb nem lehet!
Hopp hát jőjön katonának
Ilyent ki szeret!«

Ebben az időben messzire ment és — ha megmaradt — soká odamaradt a katona. Csokonai »Szegény Zsuzsi táborozáskor« c. versében meghatóan írja le a leány s a legény bucsuzását. »Estve jött a parancsolat, violaszin pecsét alatt«, hogy Jancsinak a törökre kell indulni.

»Csákóját könyvvel öntöztem,
Gyász pántlikám rá kötöztem;
Tíz rózsát hinték lovára,
Száz annyi csókot magára.
A lelkem is sírt belőlem
Mikor búcsut veve tőlem:
»Isten hozzád!« többet nem szólt,
Nyakamba borult s megsókolt.«

Évtizedekre terjedő szolgálat után elbocsájtó levelet: obsitot kapott a katona. Képzeltető, hogy ilyen hosszú idő alatt mennyi kalandon ment keresztül s azokról milyen sokat tudott mesélni. Körülbelül száz évvel ezelőtt is élt Szegszárdon egy ilyen obsitos, aki Hány János néven mintaképül szolgált Garay János hasonló című vig költői elbeszélésének. Hány elmondja az álmélkodó társaságnak, hogy huszár korában — noha világeletemben baka volt — kétszázad magával megvert s megfutamított kétszázezer franciát és sajátkezűleg elfogta Napoleont, akit azonban a császárné, Mária Lujza közbelépésére nagylelkűen szabadon bocsájtott. Továbbá elmeséli bécsi látogatását jó barátjánál, Ferenc császárnál, akit annak idején Pádova mellett a halál torkából mentett meg. A házra hamarost ráismer a tetőn ülő kétfejű sasról, mely mindennap egy tulkot eszik meg ebédre. Az aranyos ajtón benyitva, nagy örömmel fogadja őt a felség; az asztalfiából kivett sülttel, cipóval traktálja, a feleségével slivovicát hozat, a gyermekeivel Hány bácsinak pacsit adat s ezüst tallérokkal megtömi a markát.

A 18. század végén a nyugateurópai művelődés s ezzel a szabadság eszméinek hullámgyűrűi is eljutottak Magyarországra. Jelentékeny része volt ebben a Mária Terézia alapította magyar ne-

mes testőrségnek s ennek keretében is Bessenyei Györgynek. Társaságához tartoztak Báróczi Sándor és Barcsai Ábrahám, akik mint ezredek vonultak nyugalomba s hozzájuk csatlakozott a versíró báró Orczy Lőrinc tábornok is. *Ezeknek a katonatiszteknek elévülhetlen érdemük, hogy amikor az országban az urirend németül, franciául s tótul, a tudósok meg latinul társalogtak s csak a paraszt beszélt az anyanyelvén, — magyar nyelven kezdtek írni.*

A debreceni származású Fazekas Mihály gyermekemberként állott be közhuszárnak. Résztvett a török és a francia háborúkban. Mint főhadnagy vonult nyugalomba. Legkiválóbb s legelterjedtebb műve a Ludas Matyi. Furfangos hőse háromszor verte vissza a a földesuron, hogy ez őt egy vásár alkalmával megcsapatta.

Az ősrégi családból származó Kisfaludy Sándor pályája szintén katonáskodással indult. Milánó ostrománál francia fogságba esve, kezdte a Kesergő szerelem első dalait írni. Ezt a Boldog szerelem versei, majd a Regék a magyar előidőkből követték. Az 1809-i utolsó nemesi fölkelésen mint őrnagy József nádor hadsegédeként vett részt. Elhunyt anélkül, hogy az insurrectió védelmét sikerült volna keresztül hajszolnia. Öccse, Károly, hét évig katonáskodott, majd a fővárosban az irodalom vezére lett. Hazafias költeményei közül a Mohács, a Rákosi szántó, míg a multba tekintők közül a Mátyás király és Holubár párviadalát elbeszélő A budai harcjátékok s a Toldival foglalkozó A sastoll a legbecesebbek.

Százados eltiportatás után a 19. század első negyedében frissebb vérkeringés indult meg az elzsibbadt nemzetben. Kölcsény megírta a Himnuszt s Katona József a Bánk bánt. Vörösmarty Mihály meg a Zalán futásában élesztgette nemzetét az éji homályban késlekedő régi dicsőséggel. Széchenyi politikai, gazdasági, társadalmi újításokkal, Kossuth hírlapi cikkekkel s politikai beszédekkel rázták föl a nemzetet s teremtettek közvéleményt. 1848 tavaszán új, szabadabb, alkotmányos életnek indult az ország. Az örömmámoros napokat azonban csakhamar komor fellegek homályosították el. Belső és külső ellenség támadt a magyarra s mikor mindezeket sebzett oroszládként rázta le magáról, muszka segítséggel tiporták le. Így volt ez mindig: *egyenlő erő még soha nem győzte le a magyart, csak a tulerő vakmerősködött vele szembezállni, amikor nem kétséges többé, hogy a legelszántabb hősiességnak is buknia kell.* A küzdelem csatazaját szinte kórusként kísérté a költők dala. Lelkesítették a küzdőket, magasztalták a hősokeket, elsiratták a vértanukat. Sok közülük nem elégedve meg azzal, hogy csak tollal szolgálja

a szent ügyet, kardot is kötött. Petőfi maga is, aki valamikor zöld hajtókás, sárga pitykés közlegény volt, Bem oldala mellett őrnagyként esett el a segesvári sikon. Meghatóan énekli meg Petőfi a vén zászlótartót, lelkesedéssel a Lenkey századát, figyelmeztet, hogy tisztelni kell a közkatonákat s kijelenti, hogy Isten után legszebb és legszentebb név, a honvéd nevezet. Határtalanul rajongott tábornoka, Bem iránt:

»S ha volna ember, kit mint
Istent imádnék,
Meghajolnék előtted
Térdem meghajlanék.«

A magyar harci kiáltás az ősidőkben a *huj, huj* volt, a török-vész idején *no hozzá* és *Jézus!* a Rákóczi-korban *rajta-rajta* s 1848-ban *előre*. Petőfi Csataadalában így zengi:

»Trombita harsog, dob pereg,
Kész a csatára a sereg.
Előre!
Süvit a golyó, cseng a kard,
Ez lelkesíti a magyart.
Előre!«

Véres a föld lábam alatt,
Lelőtték a pajtásomat,
Előre!
Én se leszek rosszabb nála,
Berohanok a halálba.
Előre!«

Gyulay Pál Hadnagy uram c. költeményében a mély sebében összeroskadó hadnagy utolsónak is azt lehelí a honvédnek: »Csak előre, édes fiam!«

Tóth Kálmán, aki maga is mint gyenge ifju, mint »tölgyek között fűszál«, ott volt a hon védésinél, a honvédek jelszavául énekli meg ezt a szót: Előre! Ma is vérpezsdítő költeményének utolsó versszakja különb, mint akárhány irredenta költemény:

»Oh drága kincs, melyet annyi
Sirhalom — föld be nem fedett...
Szó, amely — bár némán — kiált...
Mit elvenni nem lehetett,
Ott van a zugó erdőkbe —
Beirva az arcúerdőkbe
Csontok közé, mik széthulltak...
Mert azok is megmozdulnak,
Ha még egyszer lesz: Előre!«

Czuczor Gergely, a bencés pap-költő ódában riasztotta a nemzetet:

Sikolt a harci síp, riadj magyar, riadj!

Vitézek, őrhada, fogjunk búcsukezet,
 Iszonytató legyen s döntő az ütközet,
 Ős áldomás gyanánt eresszünk drága vért,
 Végső piros cseppig hadd folyjon a honért!

El még a magyarok Istene,
 Jaj annak, ki feltámad ellene.
 Az Isten is segít, — ki bír velünk?
 Szabad népek valánk s azok legyünk!

»Riadó«-jáért 1849-ben Windischgrätz becsukatta. Kossuth ki-szabadította, de Haynau ismét bilincsbe verette.

Az egyszerű katona nemeslelkűségére jellemző az Arany János »Nyalka huszár« című költeménye. A huszártól a vezetéket lovát szeretné a hadnagy megvenni.

»Mi tagadás, helye vón' a pénznek,
 Fel is férne ily szegény legénynek;
 Hanem egy új tisztnek lova nincsen:
 Jó pajtásom: neki szántam — ingyen.«

Sárossy Gyula az Aranytrombitában az első felelős minisztereket és a szabadságharc vezéreit énekelte meg. A huszárról különös melegséggel ír:

»A *huszár* név onnan ragadt a huszárra,
 Mert *egy* halálának mindig *husz* az ára.³

Menyecske! Ha feléd huszár nyújtja száját,
 Csókold meg a *világ első katonáját*.«

Hosszu sora van még azoknak a költőknek, akik abban az időben s jóval utána Kossuth Lajost, a vezéreket, a honvédeket, az önkénteseket, a vörös sipkásokat, az aradi vértanukat stb. megénekelték.

A hozsannával üdvözölt szabadságharcnak a világosi fegyverletétel volt a keresztrefeszítése. Utána az önkényuralom dermedt csöndet parancsolt az országra. Az 1867-es kiegyezéssel azután az országra békés korszak köszöntött, amelyet, a boszniai okkupációt leszámítva, közel ötven éven át a háború nem nyugtalanított. A Ferenc Józsefi-kor költői közül a már említetteken kívül Ábrányi Emil, Bartók Lajos, Gárdonyi Géza, Inczédi László, Lévy József, Pósa Lajos, Szaboleska Mihály, Szász Károly, Vajda János és Várad Antal énekelték meg a magyar történelem egy-egy kiemelkedő mo-

³ A szószármaztatás költői kitalálás.

zanatát, egy-egy daliáját. A katonatiszt költők egyike, Bárd Miklós, családi nevén Kozma Ferenc, aki mint huszártiszt kezdte a pályáját, mint méneskari ezredes vonult nyugalomba s ma honvédtábornok. Várkonyi Nándor szerint érzésvilágában egy különleges magyar típust állít elénk: *a nemes uri katonáét*. Költeményeiben a hivatás megbecsülése, az ősi virtus, a kard, a paripa kultusza összhangba szövédik.⁴ A másik Pap Kálmán altábornagy-hadbíró, akinek jogi művein kívül műfordításai és több kötet költeménye jelent meg.

1914. év nyarán tört ki a legnagyobb arányú, a legtöbb áldozatot követelő s következményeiben ma is sújtó háború, a titánok harca, amelyben Oláh Gábor verse szerint:

»Emberhust fal szörnyű malom garatja,
Mely csontot őröl s vér-olajra jár.«

Ügyszólván nem volt senki, akit valamilyen formában ne érintett volna. Természetes, hogy a költők is kivették belőle a maguk részét. Tüzes írásokkal buzdítottak, balzsamos szavakkal vigasztaltak, hitet és reményt ébresztgettek. Ezeknek a verseknek már 1916-ban nálunk lizezerre növekedett a számuk.⁵ A háborús magyar költők neveit felsorolni szinte lehetetlen, de nem maradhatnak fölemlítés nélkül azok, akiknek verseit a háboruban való személyes részvétel inspirálta. Ezek: Balogh István, a Gyóni Géza fogolytársa, Boross Sándor, Bródy László, Büky György, Császár Géza, Darvas János, Elekes György, Fábíán Ernő, Gyóni Géza, a Gyula diák néven író Freissberger Gyula, Hangay Sándor, Haraszthy Lajos, Huray István, Juhász Géza, Kerecseny János, Komlós Aladár, vitéz Nagy Győző, Réz Gyula, Strém István, a doberdói sikon elesett Szepessy László, a háboruban megvakult Szántó György, a székely regős csoportot szervező Szilágyi Béla, Tamás Ernő, Thomée József, Vályi Nagy Géza és Zsiros István ny. ezredes. Közülük Gyóni Gézát, Kéký Lajos irodalomtörténétíró a háboru énekesének nevezte. Ráillenek Oláh Gábor szavai: ... »a sáros, havas mezőségek döböntő némaságáról, az ágyuk dübörgéséről, a halál véres szárnyecapásáról, a győzelem szilaj mámorától csak a katonának lehet igazi fogalma. Ha az a katona művésze a tollnak: akkor megszületett a *katonaköltő*, a legritkább madár, a fehér holló.«

⁴ Várkonyi Nándor: A modern magyar irodalom.

⁵ Vajda Gyula: A háború költészete. Gyulai Ágost: Háborús antológia. Szabolcska Mihály: Háborús versek könyve. Hangay Sándor, Kiss Menyhért, Oláh Gábor: Háborús versek. Gömöry Jenő: A nagy háború katonanótái.

Gyóni, mint szabadkai szerkesztő, a háboru kitörése idején Przemyśl várába, majd ennek elestével orosz fogolyként Szibériába került s 1917 nyarán Krasznójarszkban elhunyt. A várban írta a Lengyel mezőkön, tábornütz mellett c. kötetét. Verses könyvét 1914. évben a cs. és kir. várparancsnokság jóváhagyásával a küzdő katonák karácsonyára osztották ki. Weber tábornok hivatalos levelében így nyilatkozott a költőről: »A várat védő magyaroknak Gyóni Géza adta a lelki prófuntot.« A költő könyve egy példányát repülőgépen juttatta el Budapestre.

Megrázó hatású költeményei egyikében csak egy éjszakára kívánja a háborus borzalmak színhelyére a mögöttes országrészből a pártoskodókat, a vitézkedőket, a gerendatörészkor szálla-keresőket, az uzsoragarast fogukhoz verőket, a hitetleneket s az üzérkedőket, a hosszú csahos nyelvvel hazaszeretőket, hogy mellüket verve hívják az Istent, fogadkozva: »Magyar vérem ellen soha-soha többet!« Reménye éledtével »magyarvér tintával polyákszin papíron« levelet ír az édesanyjának, hogy »mire a kiskertben bimbózik a rózsza« — hazatérhet:

»Csak még a bitangját
Csavarjuk itt ránkba,
S megütjük az orrát,
Ki a miénk bántja.
Káplár fia írja
Vérrel vakolt várba.
Édes szülőanyám
A jó Isten áldja...«

A rózsza kivirult, de Gyóni sohasem láthatta meg. 1917. nyarán a közelgő béke lázas örömében fogadkozik, hogy felhőlván a Kárpátok szikláira repül s ott köszönti az őt, a szent kapun behajtó diadalmas hadakat. Pár napra rá Mihály öccse meghalt s kevéssel utána ő maga elborult elmével kiszenvedett. Sirversét még 1916-ban így írta meg:

»Hazai domb lesz vagy idegen árok
Bus sirom füve, amelyen kihajt,
Kopott fejfámon elmosódó írás
Bolygó vándornak ezt hirdesse majd:

Boldog, ki itt jársz, teérted is
Megszenvedett, ki lent nyugszik, a holt;
Véres harcok verték föl szívét,
De csak a béke katonája volt.«

A békeparancsok után irredenta versek fogantak meg a keserűség méhében. És szólnak Végvári szaván »károgva és sötéten, mint téli

varju száraz jegenyén.« Bár az ok megszűntével mielőbb elveszitenék időszerűségüket s Gyóninak lenne igaza:

»S ha vért okádik a Vezuv,
S fejen táncol vén Európa:
Idők végéig mégis ur lesz,
Ki ur volt, itt ezer év óta!«

Különös kedvvel, mondhatni östehetséggel verselte és énekelte meg a magyar katona magamagát s változatos életét. Benne van ezekben az önkénytelenül kibuggyant sorokban a hazaszeretet, a szerelem, a barátság, az édesanya utáni epedés, a szülőföld iránti vágyakozás, a babájától való válás fájdalma, az elesett bajtárs megsíralása. Soraikban a hányaveti jókedv is csapong és a baka és a huszár közötti örökös csipkelődés humora is csillog. A feljebbvalók iránt szinte fiúi ragaszkodást fejeznek ki, viszont naiv odaadással bizalmaskodnak s kedélyeskednek föl egész a legfőbb hadurig. A versek nem költői remekesek, de eredetiségtől duzzadók, dévajul őszinték s emiatt sokszor pajzánok, sőt nyomdafestéket nem tűrően vas-kosak. Már a Rákóczi korszakban daloltak ilyeneket a katonák. A leghíresebbek egyike a Csinom Palkó, Csinom Jankó című, amelyben ivásra, táncra s a labanc leverésére biztatják egymást, nem mulasztván el az ellenséget darulábunak és szarkaorrunak titulálni. A labanc sem maradt adós »nagypipájú, kevésdohányu nemzet«-nek csipte vissza a kurucot. A bujdosók dalai közül egyik még ma is él a katonák ajkán:

»Vihar a levelet ide-oda fujja,
Szegény katonának forgandó a sorja:
Ma még piros élet,
Holnap fehér álom —
Ne sajnáld a csókot
Aranyos virágom!«

A honvágý sóhajt ki a kényszerrel sorozott és Olaszországba helyezett katonának a verséből:

»Nagyabonyban csak két torony látszik,
De Majlandban harminckettő látszik;
Inkább nézném az abonyi kettőt,
Mint Majlandban azt a harminckettőt.«

Mikor aztán alkotmányosan soroztak, hol mosolygósan, hol szomorú-kán írja körül, hogy bevált katonának:

»Ferenc Jóska a fiának fogadott,
Oldalomra kis bajonettet adott,
Bajonettnek rózsafából a nyele,
Rá van írva, rá van írva a babámnak a neve.«

Kedvesével kapcsolatosan fájdalom is keseríti, az elválás:

»Ferenc Jóska kerek udvarába,
Huszonnégy ló eszik karikába,
Szénát eszik, nem árpa abrakot,
Tőled babám, jaj de elmaradok.«

Aztán igen sok baj van a bakancsal s a borjuval, ennek is kifejezést kell adni:

»A szegény bakancsos mikor masirozik,
Kerüli a nagy sárt, csakugy káromkodik.

Átkozott csizmája! mily rövid a szára
Hej minden órában elmerül a sárba!

Verje meg az Isten a mészáros bárdját,
Miért vagdosta el a kis borju lábát.

Mostan a kis borju nem tud lábán járni,
Szegény bakancsosnak hátán kell hordani.«

Nos, dehát nem a világ az a három esztendő, nemsokára leveti a zsinóros nadrágot, megkapja a szabadságos kiskönyvét s hazamehet. Biztatja is magát:

»Ferenc Jóska téli-nyári pokróca,
Három évig huzogattam magamra;
Addig-addig — ihaja — huzogattam magamra...
Szeptemberben kimaradok alóla.«

1914-ben azonban ebből sem lett semmi, kitört a háború, amelybe kinek így, kinek úgy, de mindnyájunknak el kellett menni.

»Katona vagyok én a kedves hazámér,⁷
Rámillik majd a csukaszürke mundér,
Szürke ruha háborúnak a jele,
Bátran megyünk, gyerünk mi is előre!«

Még vigasztalják is öreg királyukat s kérik, hogy csak bizza katonáira a dolgot:

»Ferenc József levelet irt ma reggel,
Mazérozni szeretne a sereggel.
Ne maséroz, édes öreg királyunk,
Te csak nézzed, amit majd mi csinálunk.«

A vérzivataros időkben ez volt egyik legnépszerűbb nótájuk:

»Esik eső, fudogál a hideg szél
Magyar baka száz muszkától sosem fél,
Oly rendet vág a muszkában,
Mint a milyen rendet vág a kaszája,
Szánitéc a marokszedő,
Ezredorvos a kötöző utána.«

Ilyen vers csak olyan embernek az agyában születhetik, aki pendelyes gyermekkorra óta a buzamezőkön élt. A magyar katona nótás természetét megkapóan fejezi ki Ady »Nótázó vén bakák« versének négy sora:

»Igy járnak a végzet ormán
Ezer és ezer évek óta,
Mindig halálba loholtak
S el nem hagyta őket a nóta.«

* * *

A legősibb idők bűbájosainak s varázslóinak ráolvasásait s énekeit a regősök annyiban vették át, hogy visszanyulva egész a hunmondáig a honfoglalók, az Árpád-házbeli királyok s az ősök és hősök dicső avagy gyászos emlékét idézték énekmondásaikkal. Amint külföldi hangszerek: a lant, a koboz s a hegedű került a kezükbe, énekmondásaiknak a tartalma is megváltozott. Nemcsak a vitézek tetteiről daloltak, hanem az urakat is mulattatták. A kóborló krónikásokat, az együtt dőzsölő diákokat azonban lassankint elhallgattatta a nyomtatott betű. Hangszereik is elavultak. Utolsónak még a tárogató harsant. S aztán fölzendült a cigányzene.

A hadakozást és a katonaéletet is megváltoztatták az évszázadok. Valamikor nagy »vérszomjúzásban« a veszedelmek keresése, a halállal való kacérkodás s a páros harcoknak sokszor a sereg szemláltára való megvívása volt a virtus. Ezek voltak a daliás idők és szereplőik a megénekelt vitézek. Már Zrínyi a költő óvott ezektől a tulzásoktól s *nem halhatatlanságra törekvőket, hanem katonát akart látni*. Az állandó hadsereg s a technika révén tudományá fejlődött hadviselés igazolták lángelméjét. A háború nem költészet többé, mondja Jókai. Ez az oka, hogy a háború nem röpít föl már a költészet egére vakító csillagokat.

Ha a nagy magyar elszánásokon, az oroszánbátorságon s a tömérdek vérhulláson fordult volna meg a világháború sorsa, ma nem lennénk úgy, ahogy vagyunk. Illesse kegyelet a magyar vértanukat s teljesedjék be rajtuk Bajza József Apotheozisának a szava:

»Márványlapokra tettöket
Örök betűivel
A történet komoly szavu
Muzsája vési fel.«

Az elmondottak után két kérdést tehetünk fel: az egyiket Tóth Kálmánnal s a másikat Petőfivel. Tóth Kálmán a magyar vitézeket Botondtól Zrínyiig felsorolva, azt kérdezi: ki volt nagyobb? Nem tud

rá válaszolni, csak áldja Istenét, hogy magyarnak teremtette. Petőfi meg így kiált föl:

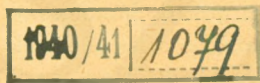
»Van-e egy marok föld a magyar hazában,
A melyet magyar vér meg nem áztatott?»

Válaszunk: nincsen. Mert Mécs László szavával élve: ezt a földet sok-sok véren vették, könnyel itatták, hősökkel etették.

Ez a vázlat a magyar katonával foglalkozó magyar irodalomnak csak egy részére mutatott rá.⁶ Ezenkívül elbeszélések, regények, ifjúsági művek, szindarabok, énekes szinpadai alkotások tömege dicsőíti azokat, akik hivatásuknál fogva a nemzeti becsület és a haza határa fölött életük árán is öröködnék. A nemzet egyebekben kívül léleksugallta szavakkal is iparkodik katonáival szemben nagyra-becsülését kifejezni és háláját leróni.

Szalay József dr.

⁶ Nézetem szerint a magyar irodalomtörténet javát szolgálná, ha avatott toll ezt a tárgyat kimerítő monografiában megírná annak ellenére is, hogy a magyar irodalom kincsestára, *Pintér Jenő* Magyar Irodalomtörténete a katonával összefüggő költészet szerzőit az elképzelhető legtökéletesebben ismerteti.

Nyomatott
LADÁNYI JÁNOSNÉ
„MADÁCH” KÖNYVNYOMDAJÁBAN
BUDAPEST, IV., MAGYAR UCCA 52
Felelős vezető TOBIK ISTVÁN
Telefon: Aut. 88-0-65